

Жумабекова Т.А.

**АДАМ УКУКТАРЫНЫН БУЗУЛУШУН БЕЛГИЛӨӨДӨ
ЖАНА ЖОЮУДА АДАМ УКУКТАРЫ БОЮНЧА ЫЙГАРЫМ УКУКТУУ
АДАМДЫН (ОМБУДСМЕНДИН) РОЛУ**

Жумабекова Т.А.

**РОЛЬ УПОЛНОМОЧЕННОГО ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА
(ОМБУДСМЕНА) ПРИ УСТАНОВЛЕНИИ И ЛИКВИДАЦИИ НАРУШЕНИЙ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА**

A.T. Zhumabekova

**THE ROLE OF THE COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS
(OMBUDSMAN) AT THE ESTABLISHMENT AND ELIMINATION OF VIOLATIONS
HUMAN RIGHTS**

УДК: 349.336.71 (043.3)

Жарандардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын мамлекеттик башкаруу органдарынын зомбулугунан жана чиновниктердин бийликти кыянаттык менен колдонуусунан коргоо механизмдеринин арасында Кыргыз Республикасында жаңы институт – омбудсмендин институту өзгөчө орунда турат. Бул макалада ушул органдын иши каралган.

Ключевые слова: адам укуктары, коомдук мамилелер, мыйзамдуулук, акыйкатчы, мамлекеттик бийлик, укук бузуулар.

In the protection of civil rights and legitimate interests from the tyranny of officials and abuse of power of state administration bodies among protection agencies have a new institution – the institution of the Ombudsman of the Kyrgyz Republic. This article describes the activities of this body.

Ключевые слова: права человека, общественные отношения, законность, омбудсмен, органы государственной власти, правонарушения.

In the protection of civil rights and legitimate interests from the tyranny of officials and abuse of power of state administration bodies among protection agencies have a new institution – the institution of the Ombudsman of the Kyrgyz Republic. This article describes the activities of this body.

Key words: human rights, public relations, law, Ombudsman, public authorities, offences.

Кыргыз Республикасында жарандардын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын камсыз кылуу жаатында да коомдук мамилелерге олуттуу жакшы таасир этүүчү туруктуу жарандык институттар акырындык менен түзүлүүдө. Бул идеяларды турмушка ашыруу азыркы мыйзамдарды жаратуу, мамлекеттин жана анын органдарынын ишинде мыйзамдуулукту, ишенимдүү, тез жана адилеттүү юстицияны, көз карандысыз сот адилеттигин камсыз кылуу менен эле эмес, ошондой эле мамлекеттик жана коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө азыркы учурда баш аламандыктын чегинде турган укуктук нигилизмдин кооптуу чектерин жеңип чыгуу, жана негизгиси, коомдун жана ар бир адамдын жогорку деңгээлде

укуктук маданиятын калыптандыруу менен байланышкан.

Жарандардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын мамлекеттик башкаруу органдарынын зомбулугунан жана чиновниктердин бийликти кыянаттык менен колдонуусунан коргоо механизмдеринин арасында Кыргыз Республикасында жаңы институт – омбудсмендин институту өзгөчө орунда турат.

Бул органдын ишинин өзгөчөлүгү барыдан мурда тарыхый ар түрдүү чөйрө, коомдогу саясий курулуш, улуттук психология менен күн мурун белгиленет. Ошол эле убакта анын бирдиктүү функциялык багыттуулугу жөнүндө айтууга жетишээрлик негиз бар: Омбудсмен мамлекеттик бийлик же башкаруу органы да, сот органы да, контролдоо органы да болуп саналбайт. Ал бул органдарды алмаштырбайт, болгону ал инсандын кызыкчылыктары жана мыйзамдын иштеши бузулганда кийлигишет.

Көз карандысыздыкка ээ болгон учурдан тартып Кыргызстанда жарандардын укуктарын коргоого багытталган активдүү иш жүрүүдө, бирок ошону менен катар алардын укуктары көп учурда бузулууда, ал эми аларды мамлекеттик-укуктук коргоо ыкмалары жетишээрлик натыйжалуу эмес. Ушуга байланыштуу жарандардын укуктарын коргоонун учурдагы методдорун өркүндөтүү жана адам укуктары менен эркиндиктерине кепилдик берүүчү жаңы механизмди түзүү проблемасы келип чыкты.

Алсак, 2002-жылы укук коргоо, көз карандысыз институтту түзүүнүн тегерегиндеги чыңалган дебаттардан кийин “Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө” Мыйзамды парламент кабыл алып, ага Президент кол койгон, ал Кыргыз Республикасынын Конституциясына да өзүнүн түзөтүүлөрүн киргизген.

Ушул эле жылы мурдагы социалисттик лагердин үч өлкөсүндө (Словакия, Азербайжан жана Казакстан) ушундай институттар түзүлгөндүгүн белгилей кетүү зарыл. Бул демократиялык коомду куруу жолунда реалдуу кадамдар жасалып жаткандыгы жөнүндө айтып турат.

Акыйкатчы деген сөз котормосунда “чындыкка күрөшүүчү” дегенди билдирет, адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоого, укук бузуулардын алдын алууга жана аларды калыбына келтирүүгө жардам берүүгө, ошондой эле мыйзамдардагы мүчүлүштүктөрдү жоюу жана аларды өркүндөтүү жөнүндө сунуштарды киргизүүгө, калкка укуктук маалымат берүүгө көмөктөшүүгө чакырылган.

Кеңири мааниде укуктук тартип системасынын элементи катары Омбудсмендин милдети болуп, барыдан мурда, жарандардын укуктарын коргоо саналат. Омбудсмендин ведомствосу мамлекеттин жогорку, конституциялык органдарына тиешелүү. Омбудсмен институтунун эң маанилүү өзгөчөлүгү – көз карандысыздык. Көпчүлүк өлкөлөрдө ал парламент тарабынан шайланат жана анын алдында гана отчет берет. Омбудсмендин компетенциясына өкмөттүк инстанциялардын, мамлекеттик кызматчылардын жана администрациялык функцияларды ишке ашыруучу адамдардын ишин контролдоо кирет.

Бул контролдоо Омбудсмендин өзүнүн демилгеси, жарандардын талабы же даттануусу боюнча жүргүзүлөт. Контролдук иш-чаралардын жыйынтыгы болуп, барыдан мурда, жарандардын укуктарын ишке ашыруу жана мамлекеттик мекемелердин ишиндеги укук бузууларды жоюу саналат. Бул формадагы контролдоодо башкысы болуп анын жарандар үчүн ишинин жөнөкөй жана түшүнүктүү ыкмасы саналат. Ал Омбудсменге түздөн-түз жетүү менен байланышкан жана акысыз өндүрүш принциби менен бекитилет.

Ошентип, контролдук функциялар эреже катары КР жараны да, чет өлкөлүк адам же жарандыгы жок адам да болушу мүмкүн болгон айрым адамдардын даттануусунун негизинде Омбудсмен тарабынан ишке ашырылат. Дээрлик бардык өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда, Омбудсмен жарандар менен түздөн-түз байланышта. Буга Франция менен Улуу Британия кирбейт, ал жерде даттануулар парламент аркылуу гана берилет.

Омбудсмен жетишээрлик кеңири ыйгарым укуктарга ээ. Ал текшерүү үчүн зарыл актыларды сураууга, түрдүү документтер менен таанышып чыгууга, текшерүү иш-аракеттерин жүргүзүүгө, кызмат адамдарынан жана жарандардан түшүндүрмөлөрдү талап кылууга укуктуу.

Көпчүлүк өлкөлөрдөгүдөй эле Кыргыз Республикасында Омбудсмен өзүнүн демилгеси боюнча да териштирүүнү баштай алат. Ал мамлекеттик органдарга алардын чечимдерин өзгөртүүнү, жарандарга материалдык зыяндын ордун толтуруп берүүнү сунуштай алат. Ал кызмат адамдарына кайрылып, аны менен баштапкы стадияда эле чечимдин кабыл алышына таасир эте алат.

Омбудсмен парламентке берген ар жылдык отчетунда жарандардын укуктарынын кыйла көп кездешкен бузулууларына талдоо жүргүзгөн, мамлекеттик жана аткаруу бийлик органдарынын ишиндеги кемчиликтерди белгилеген, мыйзамдарды жана алар-

ды колдонуу практикасын өркүндөтүү боюнча сунуштамаларды берген. Баяндамада адам укуктарын жана эркиндиктерин бузган, Омбудсмендин ушул укуктарды калыбына келтирүү боюнча чаралар жөнүндө сунуштарын эске албаган мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, кызмат адамдары жана юридикалык жактар айтылган.

Бул институттун иши боюнча илимий изилдөөлөр көп санда болууда, берилген илимий баяндамаларда башка мамлекеттердин Омбудсмендеринин ишинин өзгөчөлүктөрү жана бул институттун Кыргыз Республикасында улуттук өзгөчөлүгү чагылдырылган.

Ушул изилдөөлөрдүн жетишкендиктеринин бири болуп Кыргызстанда Омбудсмен институтунун ишинин башталышын башка өлкөлөр менен салыштырып, анын иши жөнүндө мыйзамга, ошондой эле Кыргызстанда адам укуктары жана эркиндиктери жөнүндө мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча бир катар практикалык сунуштарга талдоо жүргүзүү аракетин саналат.

Омбудсмендин ушул бардык иш-аракеттери жана ыйгарым укуктары анын ишинин эффективдүүлүк деңгээлин аныктайт. Кыргыз Республикасында ушундай органдын иштеши өлкөнү өнүктүрүүнүн укуктук багыттуулугу, демократиянын чыныгы баалуулугун түшүнүү, адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана сактоо жөнүндө айтып турат.

Кыргыз Республикасында бул институттун кадры-баркы көптөгөн демократиялык белгилер менен камсыз кылынууга тийиш, алар “Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө” Мыйзамда чагылдырылган. Алардын ичинен төмөнкүлөр эң башкысы болуп саналат:

- мамлекеттик органдар системасында көз карандысыз абал;
- ал дайындалуучу ыйгарым укуктун бүтүндөй мөөнөтү бою алмашпастыгы;
- өздөрүнүн укуктарын жана эркиндиктерин коргоого муктаж болгон бардык жарандар үчүн ачык-айкындуулук жана жеткиликтүүлүк;
- даттанууларды жана кайрылууларды териштирүүнүн формалдашкан жол-жоболорунун жоктугу;
- жарандарга акысыз жардам көрсөтүү ж.б.

Ушул бардык принциптер жана жол-жоболор Омбудсмендин адам укуктарын жана эркиндиктерин мамлекеттик аппараттын жана кызмат адамдарынын кыянаттык менен пайдалануусунан жана зомбулугунан коргоо функциясын аткарышына түрткү болот. Ар түрдүү эл аралык уюмдар “Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө” Мыйзамга берген жогорку алгачкы баа берүүгө макулдашпай коюуга болбойт. Биз мындай институтту түзүү мамлекет менен жарандын, бийлик берилген адамдар менен башкарылуучулардын ортосундагы мамилелерде жаңы главаны ачат деп эсептөөгө укуктуубуз.

Биз ошондой эле мыйзамды кабыл алуу гана идеяны практикалык ишке ашыруу үчүн жетиштүү болбостугуна өзүбүзгө отчет беришибиз керек. Биздин өлкөдө көптөгөн жакшы мыйзамдар кабыл алынган, бирок алардын көпчүлүгү иштебейт же декларативдүү мүнөзгө ээ. Ошондуктан биз Кыргызстандагы түрдүү саясий күчтөрдүн активдүү иш-аракетинен кооптонушубуз зарыл, алар Омбудсмендин институтун саясий бийликтин куралына айланткылары келип жатат. Биздин терең ишеничибиз боюнча саясат жана Омбудсмендин институту – бул чагаштырууга болбой турган эки бөлөк нерсе.

Өз кезегинде биринчи Омбудсмендин жана жалпысынан Омбудсмендин аппаратынын ишинин натыйжалуулугу жогорку кесипкөй курамдагы юристтерди жана жетишээрлик укуктук сабаттуу кызматчыларды жана ушул чөйрөдө иштеген башка адамдарды талап кылат. Биздин коомдо ушул институттун келечеги жана анын ишине берилүүчү укуктуу баа биринчи Омбудсмендин жана анын аппаратынын ишин калк арасында натыйжалуу чагылдырууга жараша болот. Бул иштин коомдук пайдалуулугу жана бедели революциялык кайра түзүүлөрдө, коомду, анын жаңы экономикалык жана саясий багыттаарын социалдык конструкциялоо мезгилинде өсөт.

Дүйнөдөгү омбудсмендердин ишинин тарыхы бул институт жарандардын мыйзамдуу кызыкчылыктары жана укуктары борбордук мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдары тарабынан чектелген учурда аларды соттон тышкары коргоо каражаты катары жакшы ролду ойноорун көрсөттү.

Мыйзам чыгаруу демилгесине укук Кыргыз Республикасында Омбудсмендин ишинин маанилүү жана кеңири жайылтылган формасы болуп калышы мүмкүн эле, бул укук Омбудсменге мыйзамдарды жана алардын негизинде кабыл алынган адам укуктары жана эркиндиктери жаатындагы ченемдик укуктук актыларды өзгөртүү жана өркүндөтүү жөнүндө сунуштарды парламентке же өкмөткө киргизүүгө мүмкүндүк бермек. Андан тышкары, Кыргыз Республикасында Омбудсменге Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Конституциялык палатасына даттануу берүүгө укук берилген.

Көрүнүп тургандай Омбудсмендин институтунун негизги демократиялык белгилери – көз карандысыздык, жарандар үчүн ачыктык жана жеткиликтүүлүк – ал биздин өлкөбүздүн укук коргоо механизмдеринин системасында бекем позицияга ээ болооруна жардам бериши керек. Жарандарды аткаруу бийлигинин жайылып кеткен аппаратынын зомбулугунан жана кыянаттык менен пайдалануусунан коргоодо бул институттун натыйжалуу иштеши коомдо Омбудсмендин кадыр-баркын жана популярдуулугун камсыз кылышы керек.

Көптөгөн жарандар азыркы убакта Кыргыз Республикасынын Омбудсменинин институтунун ролун жана адам менен жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу боюнча ушул инсти-

тутту киргизүү менен күтүлүүчү оң натыйжаларды билбейт жана түшүнбөйт. Кыргыз Республикасынын жалпыга маалымдоо каражаттарында Омбудсмендин укук коргоо ишинин ролу бир тараптуу чагылдырылат жана ушунун айынан калктын түрдүү категориясында бул институт тууралуу ачык эмес, түшүнүксүз бир түшүнүк пайда болот.

Омбудсмендин контролдук иш-чаралары барыдан мурда жарандардын укуктарын ишке ашырууга жана мамлекеттик администрацияны иштетүүдө укук бузууларды жоюуга багытталган. Ал буга өзү үчүн гана өзгөчө болгон каражаттардын арсеналын: ынадыруу методдорун, сын алууну, ачыктыкты колдонуу менен жетишет. Анын карамагында администрациялык, императивдик ыйгарым укуктар жок, ал администрациялык жүрүм-турумга таасир этүүнүн салттуу ыкмаларын ишке ашырат.

Бул формадагы контролдоодо негизги болуп анын жарандар үчүн ишинин жөнөкөй жана түшүнүктүү ыкмасы саналат, ал калктын Омбудсменге түздөн-түз жетүүсү жана өндүрүштүн белгиленген акысыз принцибине байланышкан. Жаран Омбудсменден анын укуктарын бузган администрациялык органдарга кызматтык же башка жагынан баш ийүү мамилеси менен байланышпаган көз карандысыз кызмат адамын, жаран менен мамлекеттик органдардын өз ара байланышын камсыз кылган жана жарандын кызыкчылыгы тарапта турган адамды көрөт.

Жарандардын администрациялык органдардын ишине даттанууларын кароодо Омбудсмен жеке даттануулар жөнүндө сөз болуп жаткандыгына же ал кыйла кеңири аспектке экендигине кылдаттык менен баа бериши керек. Бирдей мүнөздөгү даттуулардын тездиги жана саны ишенимдүү индикатор болуп калат. Жогоруда көрсөтүлгөн факторлордун негизинде администрациянын ишинде кемчиликтер текшерилет жана бул даттануулардын себебине талдоо жүргүзүү үчүн объекттердин бири болуп саналат.

Омбудсмен (Акыйкатчы) даттанууларды кароодон тышкары башка ыкмалар менен даттануулар келип түшкөндө администрациялык жана башка органдардын ролун аныктоого укуктуу. Мисалга алсак, адаттагы администрациялык көзөмөл менен кошо эле жазыктык куугунтуктоодо укуктук жардамдын абалын текшерет, администрациялык органдарга укуктук иштеги кемчиликтери жөнүндө маалымдайт жана анын ою боюнча жобону оңдоого алып бара турган сунуштарын киргизет, мамлекеттик аппаратын кызматкерлеринин иш-аракеттерине өзү даттана алат же иш-аракети мыйзамга ылайык келбеген же алардын функцияларына карама-каршы келген мамлекеттик кызматчылардын иш-аракетине карата ушундай даттанууларды илгерилетүүгө көмөктөшөт.

Андан дагы, Омбудсменге (Акыйкатчыга) кармалгандарды кармоо, алдын ала кармоо жайларын, соттолгондордун жаза өтөө мекемелерин жана мажбурлап дарылоо жана кайра тарбиялоо мекемелерин, психиатриялык ооруканаларды инспекциялоо укугу берилген, бул администрациялардын актыларынын

мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн, камалгандарды кармоо шарттарын ж.б. текшерүүгө мүмкүндүк берет. Бул иш-аракеттерди жүргүзүү процессинде алар айрым жазык жана жарандык иштерди, аларды өтөө мөөнөттөрүнүн сакталышын, алар боюнча чыгарылган соттун чечимдеринин тууралыгын текшерет.

Адам укуктарын коргоо боюнча Омбудсмендин (Акыйкатчынын) башка өтө маанилүү күрөшүү каражаты да бар – үзгүлтүксүз отчеттуулук жана адам укуктарын бузган мамлекеттик органдарды коом алдында уяткаруу. Экинчи жагынан бул органдардын отчеттуулугу жарандарга Омбудсмендин (Акыйкатчынын) иши жөнүндө маалыматты берүү формасын билдирет.

“Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 11-беренесинин 1-пунктуна ылайык жыл сайын 1-апрелге чейин Омбудсмен (Акыйкатчы) Жогорку Кеңешке мурунку жылдын 1-январынан 31-декабрга чейин адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо тууралуу мыйзамдарда табылган кемчиликтер жөнүндө баяндама берет. Ошентип, парламенттин алдында Омбудсмендин (Акыйкатчынын) иши жөнүндө ар жылдык отчет каралды.

Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү программасынын (ПРООН) көмөктөшүүсүндө, жыйынтыгы “Кыргызстандыктар омбудсмен жөнүндө” деген басмада чагылдырылган ПРООНдун “Борбордук деңгээлде саясий жана администрациялык башкаруу” деген программасынын алкагында Коомдук ой-пикирди изилдөө жана божомолдоо борбору тарабынан Кыргызстандын калкынын арасында жүргүзүлгөн изилдөөлөр маалыматка болгон муктаждык өтө жогору экендигин көрсөтгү. “Омбудсмен канча убакыт сайын отчет (баяндама) бериши керек” деген суроого 32% респондент квартал сайын, сурамжылангандардын 29%ы жарым жыл сайын, 22% респондент ай сайын отчет бериши жөнүндө пикирин билдирген. Мыйзамда каралган ар жылдык отчеттуулукту сурамжылангандардын 12%ы колдогон. Бул маалыматтар Кыргызстандын коомчулугу Омбудсмендин отчеттуулугунун мезгилдүүлүгүнө кыйла катуу талаптарды коюп, мында иштин абалынын тез арада өзгөрүшүнө жана ушул органдын иштөө темпин тездетүүгө таасир этүү мүмкүндүгүн көрүп жатышат деген тыянак жасоого мүмкүндүк берет.

“Омбудсмендин иши канча убакыт сайын жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдырылып турушу керек” деген суроого сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгү Омбудсмендин иши жалпыга маалымдоо каражаттарында жарым жылда бир жолу (32%), квартал сайын (28%) же ай сайын (17%) чагылдырылышы керек деген ой-пикирде болду. Жыл сайын отчет берүүнү сурамжылангандардын 14%ы колдоду, бирок мыйзамда Омбудсмендин ишин жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдыруу мөөнөтү белгиленген эмес.

Омбудсмендин баяндамасын жалпыга маалымдоо каражаттарында жыл сайын чагылдыруу белгиленгендиги каралган. Биздин пикирибиз боюнча Омбудсмендин ишин жалпыга маалымдоо каражаттарында квартал сайын чагылдыруу керек. Анткени бул мезгилдин ичинде калк анын иши тууралуу жарым-жартылай маалымат алат, ал эми жылдык отчеттон толук маалымат алат.

Баяндаманын мазмунунда келип түшкөн даттануулардын саны жана түрлөрү; четке кагылган даттануулар жана алардын себептери; териштирүү жүргүзүлгөн даттануулар; мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары кабыл алган сунуштарды жана сунуштамаларды көрсөтүү менен анын жыйынтыктары жөнүндө маалыматтар камтылышы мүмкүн. Омбудсмендин (Акыйкатчынын) мамлекеттик органдардын, кызмат адамдарынын мыйзамсыз чечимдери жана иш-аракеттери жөнүндө маалыматты коомчулук үчүн жабууга укугу жок. Мамлекеттик органдар, мекемелер жана кызмат адамдары тарабынан Омбудсменге карата каршы аракеттенүү же душмандык позиция, ошондой эле өлкөдө адам укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу боюнча жалпы баа берүү, корутундулар жана сунуштамалар (Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 11-беренесинин 4-пункту) жылдык баяндаманын тиешелүү бөлүмүндө чагылдырылган.

Баяндаманын тиркемеси болушу мүмкүн, анда тиешелүү статистикалык маалыматтар, отчеттук мезгилдин ичинде Омбудсмендин бюджетинин абалы жана таблицалар келтирилет. Ошондой эле мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө проблемалар көрсөтүлөт. Эгерде Омбудсмен даттанууну негизсиз же фамилияларын атабоону максатка ылайыктуу деп эсептесе, анда ал аларды атабоого укуктуу.

Баяндаманын курамына жеке иштер боюнча өндүрүш жөнүндө маалымат да кирет жана ага байланыштуу мыйзам, администрациялык жоболор жана администрациялык практика жаатындагы кемчиликтер аныкталган иштер көрсөтүлөт (Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 11-беренесинин 2-пунктунун 2-бөлүгү).

Омбудсмен (Акыйкатчы) КР Жогорку Кеңешине алар кабыл алган чечимдердин юридикалык жана факт жүзүндөгү негиздемелерин, айрым укук коргоо проблемалары боюнча корутундуларды жана сунуштамаларды камтыган атайын баяндаманы киргизүүгө укуктуу. Атайын баяндаманын предмети катары мамлекеттик органдарга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана кызмат адамдарына, ошондой эле жеке иштер боюнча өндүрүшкө (жалпы кызыкчылыктын объекти болуп саналган) карата Омбудсмендин териштирүүлөрүнүн обструкциясы учурлары болушу мүмкүн.

Отчеттун жыйынтыгы боюнча, б.а. Омбудсмендин Жогорку Кеңештин жыйналыштарында (сессияларында) баяндама менен чыгуусу боюнча депутат-

тык бирикмелер иштин жыйынтыктарына өздөрүнүн мамилесин билдире алат. Омбудсмендин ишинин баяндамасы боюнча Жогорку Кеңеш токтом кабыл алат, ал жөнөкөй көпчүлүк добуш менен жактырылууга тийиш.

Ыйгарым укуктуу адамдын негизги максаты – адам укуктарынын сакталышына карата элдин эркин билдирүүчү болуу. Ал бийлик менен коомду өз ара негизсиз жана адилетсиз иш-аракеттердин чектеп жана жеңилдетип, алардын ортосунда буфердин ролун аткарууга чакырылган. Дал ошол ортомчулук функция ушул институттун кыйла жагымдуу өзгөчөлүгү болуп саналат. Бир жагынан Ыйгарым укуктуу адам жарандардын укуктарын жана кызыкчылыктарын аткаруу органынын алдында коргоо кызматында турса, экинчи жагынан ал жаран менен мамлекеттин ортосунда ишенимди жогорулатууга түрткү болуп, бул жарандарга алардын кызыкчылыгы үчүн зарыл болгон бийликтин администрациялык иш-аракеттерин түшүндүрүшү керек.

Биринчи жолу парламенттик ыйгарым укуктуу адамдын кызмат орду 1809-жылы Швецияда келип чыккан жана ошондон кийин дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнө тарады. Омбудсмендин бүгүнкү күндөгү модели Королдук омбудсмендин прототиби болуп саналат. Полтавадагы салгылашууда жеңилип калган Карл XII 1709-жылы Түркияга кеткен. Швецияда башаламандыктар башталган, аларды токтотуу үчүн король 1713-жылы Швецияда Королдук омбудсменди түзүү жөнүндө мыйзам чыгарган. Ага статуттар менен мыйзамдардын аткарылышын, ал эми жарандык кызматчылар өздөрүнүн милдеттерин так аткарышын контролдоо жүктөлгөн. Бул кызмат орун кийин “юстициянын канцлери” деп аталып калган. 1809-жылы зөөкүр король Густав IV Адольф тактан алынган жана жаңы конституцияны кабыл алган Риксдаг (парламент) чакырылган. Королдун кеңири ыйгарым укуктарын парламенттин ыйгарым укуктары менен теңдөө үчүн парламентке анын мыйзам актыларын соттордун жана башка бийлик органдарынын сакташына көзөмөл жүргүзүү үчүн атайын Парламенттик комиссарды (омбудсменди) шайлоо укугу берилген [133, 139-б]. Парламент эгерде омбудсмен анын ишеничин актабаса аны бошото алат. Омбудсмендин ведомствосун уюштуруу 1915-жылга чейин өзгөргөн эмес жана омбудсмен жарандык да, аскердик да администрацияны контролдогон. 1915-жылы өзгөчө ведомство түзүлгөн, ал аскердик маселелер менен гана иштеген. Ал ведомстволордун жаңы кошулуусу болгон 1968-жылга чейин иштеген. Анын натыйжасында бул парламент үч омбудсменди тандаган, алар бир институттун алкагында контролдук функцияларды өз ара бөлүшкөн. Даттануулар көбөйүп кеткендиктен омбудсмендердин санын көбөйтүү зарылдыгы келип чыккан.

1974-жылдын 6-мартындагы Риксдаг жөнүндө актыга ылайык төрт омбудсмен мамлекеттик жана жамааттык бийлик органдарына, кызмат адамдарына жана ушул органдардын башка кызматкерлерине,

иши жана милдети мамлекеттик бийлик органдарынын функцияларын аткаруу менен байланышкан башка адамдарга көзөмөл жүргүзгөн. Көзөмөл жарандар берген даттануулардын негиздүүлүгүн кароо аркылуу жана омбудсмендер керектүү деп тапкан инспекциялардын, башка териштирүүлөрдүн жардамы менен жүргүзүлгөн. Омбудсмендер изилденип жаткан ишти чечим берүү менен аяктайт, анда бийлик же кызмат адамы тарабынан кабыл алынуучу чаралар мыйзамга же башка укуктук актыларга карамакаршы келеби же андай эмеспи же болбосо алар кандайдыр бир жеринде жаңылыш же туура эмес болуп саналаары жөнүндө ой-пикири баяндалат [81, 395-б.].

Омбудсмен соттордун, бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдар менен мекемелердин, кызмат адамдарынын, персоналдын ишинин мыйзамдуулугуна көзөмөл жүргүзөт, Риксдаг болсо министрлер кабинетинин ишин гана контролдойт.

Швециянын 1974-жылдын 6-мартындагы Конституциясынын 6-беренесине ылайык омбудсмен соттун же башкаруу органдарынын жыйналышына катышат жана ушундай ар бир соттун же органдын отчетторуна же башка документтерине жете алат. Ар бир сот же администрациялык орган, ошондой эле ар бир мамлекеттик кызматчы же жергиликтүү бийлик органдарынын кызматчысы омбудсменге анын талабы боюнча ар кандай маалыматтарды жана отчетторду бериши керек. Ушундай эле милдет омбудсмендин контролдугу астында турган ар кандай башка жактарга да жүктөлгөн. Эгерде зарыл болсо омбудсмендин талабы боюнча аны прокурор коштойт [82, 392-б.].

Омбудсмендердин бирөөсү администрациялык директор болуп саналат жана калган омбудсмендерге карата координациялык функцияларды аткарат, барыдан мурда алар менен макулдашуу боюнча аларды контролдоо чөйрөсүн белгилейт. Ошондой эле ал ведомстводогу башкарууга жооп берет жана анын ишинин башкы багыттарын аныктайт. Андан тышкары, антитресттик мыйзам, керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо, бирдей мүмкүнчүлүктөр, этностук басмырлоо маселелери боюнча омбудсмендер бар. Бул омбудсмендер өкмөт тарабынан дайындалат, бирок парламенттик омбудсмендерге баш иет.

1919-жылдан тартып ушундай органдар башка өлкөлөрдө түзүлө баштаган. 1919-жылдан тартып бул институт Финляндияда, ал эми экинчи дүйнөлүк согуштан кийин (1952-жылы) Данияда жана Норвегияда (жарандык жана аскердик облустарда) иштей баштаган.

Түндүк Европа мамлекеттеринде пайда болгондон кийин омбудсмендин институту конкреттүү социалдык-саясий шарттарга ылайыкташуу жолдорунун көп түрдүүлүгүн көрсөтүп, башка өлкөлөрдө тез жайыла баштады [19, 78-б.].

1962-жылы омбудсмендин институту Жаңы Зеландияда киргизилген, 1967-жылы – Улуу Британияда, 1962-жылы Канаданын бир катар провинцияларында, 1971-1973-жылдары Австралияда омбудс-

мендин институту калыптана баштаган. Омбудсмен идеясы өз убагында АКШнын кызыкчылыгын жараткан, кийин ал жерде түрдүү типтеги омбудсмендер пайда болгон: аткаруучу, атайын, шаардык, региондук. 1976-жылдан тартып омбудсмендин институту (Provedorde Justica) Португалияда бар. 1982-жылы нидерландиялык омбудсмен (National Ombudsman) кызматына киришкен. Омбудсмендин ар кандай түрлөрү Швейцарияда, Италияда, Бельгияда, Францияда, ФРГда, Австрияда, Израилде, Индияда ж.б. жерлерде бар.

Омбудсмендин институту башкаруу формасы ар түрдүү – конституциялык монархия, президенттик жана парламенттик республика болгон мамлекеттерде мыйзамдык жана коомдук жактан таанылды. Омбудсмендин институту түрдүү укуктук үй-бүлөлөргө таандык мамлекеттерде ийгиликтүү иштеп жатат [20, 346-б.].

Кээ бир өлкөлөрдө бул кызмат жеке кызмат адамы болсо (омбудсмен – Намибия, адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу – Россияда жана Польшада, проведорюстиция – Португалияда, администрация иштери боюнча парламенттик ыйгарым укуктуу – Улуу Британияда, элдик коргоочу – Испанияда, ортомчу же медиатор – Францияда, улуттук омбудсмен – Австрияда ж.б.), башкаларда – коллегиялуу орган (элдик укук коргоо коллегиясы – Австрияда, комиссия – Венгрияда ж.б.).

Кээде омбудсмен коомдук турмуштун белгилүү бир чөйрөлөрүндө гана иштейт (мисалы, коргоо маселелери боюнча омбудсмен – Германияда, Британия парламентинин ыйгарым укуктуу адамы – Түндүк Ирландияда, улуттук тилдер, маалымат, жеке турмушка укукту камсыз кылуу боюнча омбудсмендер – Канадада), мындай кызмат федерациянын субъекттеринде (штаттарда, провинцияларда ж.б.) да көп түзүлөт. Мындай ыйгарым укуктуулар жалпы компетенцияга ээ болушат (мисалы, Батыш Австралия штаттарынын омбудсмендери, Саскачеван Канада провинциясынын омбудсмени, Индиянын айрым штаттарындагы омбудсмендер) же коомдук мамилелердин белгилүү бир чөйрөлөрүндө иштейт.

“Квази-омбудсмендин” функциясын аткарган органдар да бар. Мисалы бул Танзаниядагы туруктуу тергөө комиссиясына тиешелүү, ал “жамааттык омбудсмендин” функциясын аткарат, бирок белгилүү бир чөйрөдөгү адамдарга карата гана: мамлекеттик аппараттын жогорку даражалуу кызматчыларына жана алардын жүрүм-турумунун белгилүү бир маселелери боюнча гана (мурда бул комиссия ошол мезгилде жападан жалгыз партия болгон партиялык функционерлердин да ишин караган), көптөгөн африка өлкөлөрүндө болгон “лидердин кодексинин” аткарылышына байкоо жүргүзүү боюнча комиссияга, Бангладеште, Перуда, Колумбияда башкы контролорго карата ж.б. Францияда жана Сенегалда ортомчуну (медиаторду) анын мыйзам чыгаруу бийлигинен эмес, аткаруу бийлигинен катуу көз каранды

болгондугунун айынан квази-омбудсмен катары караган учурлар аз эмес [108, 315-б.].

1991-жылы октябрда Парижде БУУнун Адам укуктары боюнча борборунун колдоосунда адам укуктарын коргоо боюнча 35 улуттук мекеменин катышуусу менен эл аралык конференция өткөн. БУУнун Адам укуктары боюнча комиссиясы 1991-жылы жана БУУнун Башкы Ассамблеясы 1993-жылы мамлекеттерде адам укуктарын колдоо жана коргоо, аларды кабыл алынган эл аралык стандарттарга ылайык келтирүү максатында кеңири мандат берүү менен адам укуктары боюнча улуттук мекемелерди киргизүү зарылдыгы жөнүндө корутундуну (“Париж принциптери” деп аталган) бекиткен. Улуттук көз карандысыз институттарга омбудсмендин институтун (адам укуктары боюнча ыйгарым укуктууну) жана адам укуктары боюнча комиссияларды киргизе башташты. ОБСЕ жана ПРООН Кыргыз Республикасында омбудсмендер жөнүндө мыйзам долбоорун иштеп чыгууда Париж принциптерин карманууну сунуштаган жана аларга негизденүү менен өздөрүнүн сунуштамаларын берген. Париж принциптери мамлекеттерде адам укуктары боюнча түзүлүүчү улуттук мекемелердин ишешинин натыйжалуулугуна баа берүү критерийи болуп кызмат кылууда. Париж принциптерине ылайык эмес түзүлгөн улуттук көз карандысыз мекемелер көз карандысыз жана демократиялуу деп эсептелген эмес жана эл аралык коомчулуктун жетишээрлик ишенимине кирген эмес. Париж принциптери омбудсмендин институту Конституцияга же атайын мыйзамга ылайык түзүлүп, юрисдикциясы менен ыйгарым укуктары так чагылдырылган көз карандысыз, жеткиликтүү, башка органдар жана өкмөттүк эмес укук коргоо уюмдары менен кызматташып, оперативдүү жана отчет берип турушу керек деп аныктаган.

Омбудсмендин ишинин көз карандысыздыгынын башкы кепилдиги болуп Конституцияда же атайын мыйзамда адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын ыйгарым укуктарын бекитүү саналган. Көз карандысыздык финансылык автономдуулук аркылуу да аныкталган. Мыйзамда каржылоо булактары, парламент бекиткен мамлекеттин негизги финансылык мыйзамында, бюджетте өзүнчө сап так чагылдырылууга тийиш.

1997-жылдын 9-10-сентябрында Нью-Дели шаарында өткөн адам укуктарын коргоо боюнча улуттук мекемелердин Экинчи Азия-Тынч океан региондук семинарынын катышуучулары (Бангладеш, Бирма, Канада, Индия, Иран, Непал, Филиппиндер, Тибет, Улуу Британия жана АКШ) Париж принциптери стандарттардын минималдуу топтому болуп саналат деп билдиришкен, аларга ылайык келүүнүн негизинде иштеп жаткан да, түзүлүү процессинде турган да адам укуктары боюнча улуттук уюмдардын көз карандысыздык жана ишенимдүүлүк деңгээлине баа берилет. Адам укуктары боюнча улуттук уюмдардын көз карандысыздыгы үчүн конституциялык же

мыйзамдык мандатты бекитүү зарылдыгы кыйла маанилүү болуп саналаары белгиленген [18, 59-б.].

1992-жылы Маастрихт келишими Европа союзунун органдарынын түзүмүнө омбудсмендин институтун киргизген, ал эми Европа Кеңеши Адам укуктары боюнча комиссардын кызмат ордун бекиткен. Ушундан кийин омбудсмендин институттары Чыгыш Европа жана КМШ өлкөлөрүндө пайда болгон. Литвада ал 1992-жылы, Грузияда, Өзбекстанда жана Латвияда – 1996-жылы, Россия менен Украинада – 1997-жылы түзүлгөн. Омбудсмендин институттары ар түрдүү аталыш менен дүйнөнүн 90 өлкөсүндө киргизилген.

Омбудсмендер калктын укуктук маданиятынын өнүгүү деңгээлине, өлкөнүн саясий системасына, жарандык коомдун институттарынын иштешине жана тигил же бул мамлекеттеги демократиялык салттарга жараша ыйгарым укуктары жана компетенциясы боюнча айырмаланат. Ошондуктан омбудсмендерге императивдүү мандаттар, милдеттүү контролдук-көзөмөлдөө функциялары да, ошондой эле сунуш берүү мүнөзүндөгү гана функциялар да берилиши мүмкүн [21, 348-б.].

Дүйнөлүк тажрыйбаны эске алган омбудсмендин ыйгарым укуктарын кыйла кеңири аныктоо Намибиянын Конституциясында берилген. Омбудсмен укуктардын жана эркиндиктердин бузулушу, бийлиги менен кыянат пайдалануусу, адилетсиздик, оройлук, кордоо, иште каалаган кызмат адамынын Намибиянын каалаган жашоочусуна орой мамиле кылгандыгы жөнүндө даттанууларды текшерет. Ал кызмат адамдарынын ишинде коррупциянын бетин ачууга, эгерде алардын жүрүм-туруму “демократиялык коомдо адилетсиз” деп саналса, аларды текшерүүгө милдеттүү.

Омбудсмен ошондой эле Ачык кызмат комиссиясына, мамлекеттин администрациясына, түрмө кызматтарына карата даттанууларды, мамлекеттик кызматтын тең салмакта болбошуна, мамлекеттик кызматка бирдей эмес жетүү мүмкүнчүлүгүнө карата даттанууларды текшерет. Ал жаратылыш ресурстарын ашкере пайдалануу, экосистеманы деградациялоо, орду толбогон ресурстарды эксплуатациялоо маселелери боюнча териштирүүлөрдү жүргүзөт, негизги укуктардын жана эркиндиктердин бузулушу боюнча кызмат адамдарынын, ишканалардын, уюмдардын, ошондой эле “менчик институттардын” иш-аракеттерине болгон даттанууларды карайт. Омбудсмен тараптардын ортосундагы сүйлөшүүлөрдү уюштурууну кошо алганда, алынбай калган пайданы жана келтирилген зыянды оңдоо үчүн иш-аракеттерди көрүүгө ыйгарым укуктуу. Ал жогору турган кызмат адамдарына, жазыктык айыптоо органдарына баяндамалары менен кайрылып, сотто процессти баштай алат, айып коюу органдарынын жардамы менен коррупция жана жалпы акча каражаттарын ээлеп алуу фактыларын текшере алат. Омбудсмен эскирип калган мыйзамдарды кайра карап чыгуу жөнүндө демилге менен чыгууга укуктуу. Ал зарыл адамдарды чакырууга, документин көрсөтүүнү талап

кылууга, каалаган адамга сурак жүргүзүүгө, каалаган адамдан кызматташууну талап кылууга жана тергөөдө алардын билимин пайдаланууга укуктуу.

Жарандардын даттанууларын текшерүүнүн же өзүнүн демилгеси боюнча текшерүү жүргүзүүнүн натыйжасында омбудсмен тарабынан кабыл алынган актылар жана чечимдер милдеттүү юридикалык күчкө ээ эмес жана негизинен каада-салттарда орун алган анын кадыр-баркына негизденет. Ошону менен катар омбудсмен парламентке жыл сайын баяндама берүүгө милдеттүү жана парламент мыйзам бузуучуларга (органдарга жана кызмат адамдарына) тиешелүү чараларды көрүүгө укуктуу, ансыз кызмат адамдары омбудсмен тарабынан үзгүлтүксүз жарыялануучу документтерге туш болот, өзүнүн беделин кетируү коркунучунда болот. Андан тышкары, омбудсмендин администрациялык чараларды өз алдынча ишке ашырууга укугу жок болсо да, ал ишти сотко, прокуратурага өткөрүшү мүмкүн [107, 316-б.].

Биз көрүп тургандай өткөн кылымдын 90-жылдарынын ортосунда омбудсмендин институту дүйнөлүк практикада кеңири өнүккөн. Бирок омбудсмендин институтун түзүү зарылдыгы көрүнүп тургандыгына карабастан анын Кыргыз Республикасында калыптануусу оңой болгон эмес, өлкөдө адам укуктарын коргоо проблемасы абдан курч турган. Чондордун ишти создукуруусу, укук коргоо органдарынын көп сандаган мыйзамсыз иш-аракеттери, коррупциянын гүлдөп өсүшү, ээн баштык жана бюрократиялык тоскоолдук кылуулар күнүмдүк көрүнүш болуп калган.

Ошентип, Омбудсмендин негизги милдети адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо болуп саналат. Бул милдет Кыргыз Республикасында адам укуктары боюнча Ыйгарым укуктуу адамдын жана анын мекемесинин кызматкерлеринин ишинин көп багытында чечилет.

Ыйгарым укуктуу адамдын ишинде алдыңкы багыт болуп укуктардын бузулушу жана аларды калыбына келтирүү чараларын көрүү маселелери боюнча жарандардын жазуу жүзүндөгү жана оозеки кайрылуулары менен иштөө саналат. Ошондой эле иштин негизги багыттары – бул адам укуктары жаатында ченемдик укуктук актыларга жана укук колдонуу практикасына талдоо жүргүзүү, аларды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, адам укуктары маселелерин, аларды коргоо формаларын жана методдорун укуктук чагылдыруу, Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адам жөнүндө жобого ылайык Ыйгарым укуктуу адамдын ар жылдык отчетторун даярдоо.

Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин сакталышын контролдоону, анын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону ишке ашыруу менен Ыйгарым укуктуу адам коомдук жана мамлекеттик укук коргоо институттарынын ортосундагы иштиктүү өз ара аракеттенүүнү жөнгө салууга, жарандык коомду калыптандырууга, укуктук мамлекетти калыптандырууга түрткү болот.

Ушуга байланыштуу Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын институтунун ишинде башкы маселелердин бири болуп бир тараптан бийлик органдары жана экинчи тараптан өкмөттүк эмес укук коргоо уюмдары менен өз ара аракеттенүү саналат.

Бүгүнкү күндө айрыкча укуктук билим берүү, жарандар менен мамлекеттин ортосундагы ишенимди өнүктүрүү жана чыңдоо ишинде Ыйгарым укуктуу адам менен адам укуктары жаатындагы мамлекеттик органдардын өкүлдөрүнүн иштиктүү кызматташуусунун туруктуу тенденциясы жүрүүдө.

Ошону менен катар жарандык институттардын бийлик органдары менен кызматташуусунун эффективдүүлүгү олуттуу түрдө жогорулай алат жана жогорулашы керек. Барыдан мурда бул коомдук контролдоону ишке ашырууга жана камсыз кылууга тиешелүү.

Адам укуктарын коргоого чакырылган мамлекеттик түзүмдөрдүн жана өкмөттүк эмес укук коргоо уюмдарынын биргелешкен күч-аракеттери менен гана адам укуктарын коргоонун соттук жана соттук эмес механизмдеринин ишин активдештирүүгө жана анын эффективдүүлүгүн жогорулатууга жетишсе болоору көрүнүп эле турат.

Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын ишинин негизги багыты болуп жарандардын кайрылууларын кароо жана сунуштамаларды иштеп чыгуу, ошондой эле региондордо укук коргоо мониторингин жүргүзүү аркылуу жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана калыбына келтирүү боюнча иш саналат.

Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинин ишинде адам укуктары жаатында эл аралык кызматташуу маанилүү орунду ээлейт. Эл аралык кызматташуунун негизги формалары жана механизмдери болуп төмөнкүлөр саналат: чет өлкөлүк өнөктөштөр менен кат алышуу, эл аралык укук коргоо уюмдарынын өкүлдөрү жана Кыргызстандагы дипломатиялык миссиялардын башчылары менен эки тараптуу жолугушуу, эл аралык жана региондук конференциялардын жана форумдардын ишине катышуу, биргелешкен долбоорлор.

Европада Коопсуздук жана кызматташуу боюнча уюм (ОБСЕ), БУУнун балдар фонду (ЮНИСЕФ) жана БУУнун Кыргыз Республикасындагы Качкындардын иштери боюнча Жогорку Комиссарынын Башкармалыгы (БУУ КЖКБ) Ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинин туруктуу өнөктөштөрү бойдон калууда. 2007-жылы Укук аркылуу демократияга Европа Комиссиясы (Венеция комиссиясы) менен иштиктүү өз ара аракеттенүү улантылды, Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын компетенциясын кеңейтүүнүн мүмкүн болгон келечектери жөнүндө изилдөөлөрдү өткөрүү жана биргелешкен эл аралык конференцияны уюштуруу анын натыйжасы болуп калды.

Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адам жана Адам укуктары боюнча улуттук борбордун

кызматкерлери ОБСЕнин төрт форумуна, ошондой эле БУУнун органдары жана мекемелери тарабынан өткөрүлүүчү түрдүү иш-чараларга катышкан, бул Кыргыз Республикасында омбудсмендин иш тажрыйбасын көрсөтүүгө, адам укуктарын коргоо жана колдоо жаатында кыйла актуалдуу проблемаларды талкуулоого мүмкүндүк берди.

2007-жылы БУУ КЖКБ менен Еврокомиссиянын “Борбордук Азияда башпаанек системасын күчөтүү максатында потенциалды институттук өнүктүрүүнү чыңдоо боюнча иш”, ЮНИСЕФ менен Еврокомиссиянын “Кыргызстанда адам укуктары боюнча омбудсмендин системасын түзүүнү колдоого алуу” деген биргелешкен долбоорлорун ишке ашыруу улантылды.

Чет мамлекеттердин укук коргоо мекемелери менен эки тараптуу мамилелер планында Казакстан Республикасынын Омбудсменинин Кыргыз Республикасынын Омбудсмени Турсунбай Бакир уулу (01.08.2007), Кыргыз Республикасынын Омбудсменинин мекемесинин укуктук агартуу жана кызматташуу бөлүмүнүн башчысы (26.07.2007) менен жолугушуулар өткөрүлдү.

Ыйгарым укуктуу адамдын мекемесине чет өлкөлүк омбудсмендердин иши жөнүндө аналитикалык баяндамалар жана материалдар үзгүлтүксүз түшүп турат, аларда түрдүү өлкөлөрдө адам укуктары менен болгон абалга баа берүү камтылган, алардын аппараттарынын ишин уюштуруу ыкмалары жана методдору, мамлекеттик органдар жана эл аралык уюмдар менен өз ара аракеттенүүлөр берилген, бул адам укуктарын мамлекеттик коргоонун жакшы чет өлкөлүк тажрыйбасын топтоого жана аны иште колдонууга мүмкүндүк берет.

Алсак, өздөрүнүн мекемелеринин иши тууралуу маалыматты 2006-жылы Кыргыз Республикасынын, Россия Федерациясынын, Россия Федерациясынын Алтай крайынын, Россия Федерациясынын Самара облусунун, Австриянын, Финляндиянын, Грециянын, Македониянын омбудсмендери жана Европанын омбудсмени жөнөткөн.

Андан тышкары, Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын үч маалыматтык бюллетени чыгарылган, анда 2007-жылда мекеменин иш маселелери чагылдырылган, Казакстандын региондорунда качкындардын жана оралмандардын укуктарынын сакталышына мониторинг жүргүзүүнүн материалдары, ошондой эле Кыргызстандын өкмөттүк эмес уюмдарынын маалыматтары киргизилген.

Өкмөттүк эмес уюмдар менен өз ара аракеттенүүдө маанилүү ролду Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамга караштуу ӨЭУнун Консультациялык кеңеши ойнойт, анда ӨЭУнун Ыйгарым укуктуу адамдын мекемеси менен андан аркы өз ара аракеттенүү маселелери талкууланат, жарандардын укуктарын коргоонун актуалдуу проблемалары каралат, аларды чечүү боюнча чаралар иштелип чыгат. Консультациялык кеңештин беш жыйналышы болуп өттү. Атап айтканда, Адам укуктары боюнча

ыйгарым укуктуу адамга караштуу ӨЭУнун Борбордогу Консультациялык кеңешинин ишин жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдырууну кеңейтүү, адам укуктарынын маданиятынын деңгээлин жогорулатуу, ошондой эле калктын социалдык жактан аялуу катмарын ӨЭУлардын кызмат көрсөтүүлөрүнө кайрылуу мүмкүндүгү менен тааныштыруу максатында борбордук гезиттердин биринде “ӨЭУлар Сиздердин укуктарды коргоо үчүн” деген аталыш менен рубрика ачуу чечими кабыл алынган. Бул долбоор өкмөттүк уюмдардын коомдун социалдык жактан аялуу тобунун укуктарын коргоо боюнча ишинин баяндалышын, окурмандарды кызыктыруучу маселелер боюнча консультацияларды, ошондой эле кыйла маанилүү укук коргоо проблемаларын актуалдаштырууну карайт.

Ыйгарым укуктуу адамдын ӨЭУлар менен өз ара аракеттенүүсү анын адам укуктарын коргоо жана колдоо боюнча максатка багытталган жана эффективдүү иши маалыматтарды өз ара алмашуусуз жана адам укуктарына биргелешип мониторинг жүргүзбөстөн ишке ашпай тургандыгына болгон ишенимге негизденген. Ушуга байланыштуу социалдык объекттерге: улгайгандардын жана майыптардын үйлөрүнө, балдар үйлөрүнө, пенитенциардык мекемелерге мониторинг жүргүзүүдө өкмөттүк эмес сектордун өкүлдөрү тартылат.

Адам укуктары, ошондой эле Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын иши жана ага кайрылуу тартиби жөнүндө маалымат Ыйгарым укуктуу адамдын дайыма жаңыланып туруучу (www.ombudsman.kg) веб-сайтында камтылган. Сайттагы маалыматты үч тилде: кыргыз, орус жана англис тилдеринде окуса болот. Андан тышкары, жарандарда Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамга электрондук кайрылуу жөнөтүүгө мүмкүнчүлүк пайда болду. Компьютердин өнүгүшү менен Интернет тармагы боюнча келүүчү кайрылуулардын саны өсүүдө. Электрондук каражаттардын мүмкүнчүлүктөрүнүн аркасынан региондук камтуу кеңейе баштады.

Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинин ишинде жалпыга маалымдоо каражаттары менен өнөктөштүк маанилүү болуп саналат. ЖМКларда айтылып жаткан укук бузуулар жөнүндө фактыларды текшерүү практикасы улантылууда.

Фактыларды текшерүү боюнча өндүрүш жалпыга маалымдоо каражаттарынын төрт билдирүүсү боюнча башталган. Ыйгарым укуктуу адамдын жетим балдарды чет өлкөлүк жарандардын асырап алуусу, гендердик теңдикти орнотуу зарылдыгы, адамдын кадыр-баркынын кол тийбестигин камсыз кылуу, майыптардын укуктары сыяктуу укук коргоо проблемалары боюнча позициясы ЖМКларда кеңири чагылдырылды. Квартал сайын жана тематикалык пресс-конференцияларды өткөрүү, адам укуктарынын маселелери боюнча телеберүүлөргө катышуу, Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинин кызматкерлерин ЖМКларга чыгаруу

практикасы улантылды. Андан тышкары, 2007-жылы телеканал менен кызматташтыкта өзүнчө бир телеберүүнү даярдоо сыяктуу укук коргоо проблемаларын ЖМКларда чагылдыруу мүмкүнчүлүгү биринчи жолу пайдаланылды.

Ошондой эле Ыйгарым укуктуу адамдын аппарат кызматкерлери үчүн методологиялык семинарларды өткөрүү практикасы улантылууда. 2007-жыл ичинде чет өлкөлүк ишканаларда жана чет өлкөлүк катышуусу бар ишканаларда иштеген адамдардын укуктары менен болгон кырдаалды талкуулоого, ошондой эле адам укуктарына жана саясатка арналган эки семинар өткөрүлгөн.

Ыйгарым укуктуу адамдын аппаратынын штатын жана институттун материалдык абалын жакшыртуу маселеси өзгөчө көңүл бурууну талап кылат, анткени ансыз омбудсменге жүктөлгөн функцияларды толук баалуу аткаруу мүмкүн эмес.

Постсоветтик мейкиндиктеги айрым өлкөлөрдү кошпогондо, дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө омбудсмен бюрону же офисти түзөт жана башкарат, ал анын штатын эреже катары бөлүнгөн бюджеттин чегинде өз алдынча аныктайт. Адатта омбудсмендин офиси бир нече адистештирилген бөлүмдөрдөн жана тергөөчүлөрдүн штатынан, ошондой эле зарыл техникалык персоналдан турат.

Мында эгерде Испаниянын омбудсменинин офисинин штаты 180 адамга, Грециянын омбудсмениниги – 140 болсо, КМШнын бир катар өлкөлөрүндө - Россия Федерациясында, Украинада кызматкерлердин саны 250нү түзөт. Швецияда Улуттук Парламенттик омбудсмендин гана кызматкерлеринин штаты 50 адамды түзөт, ал эми негизги омбудсменден тышкары дагы бир нече, мисалы, этностук басмырлоого каршы күрөшүү боюнча – кызматкерлеринин штаты менен 40 адамдай болот. Аз сандуу мамлекеттерде омбудсмендин аппаратынын штаты региондук өкүлчүлүктөрдү эске албаганда 50дөй адамды түзөт.

Конкреттүү жарандын бузулган укуктарын калыбына келтирүү ал адам укуктарын бузууга жол берген мамлекеттик мекеменин иш практикасын кайра кароого дем бериши менен баалуу.

Даттануулар менен иштөө, жарандарды кабыл алуу – институттун ишинин эң негизги түзүүчүсү, ал тиешелүү администрациялоо системасын түзүү максатында мамлекеттик органдардын ишин өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет.

Жарандардын кайрылуу практикасы ар кандай болот: жеке кабыл алуу, жазуу жүзүндө кайрылуу, телефон чалуулар, факс боюнча. Кол коюлбаган жана Интернет аркылуу келип түшкөн бардык кайрылуулар өндүрүшкө кабыл алынат жана ар бири боюнча конкреттүү иш жүргүзүлөт.

Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын иши тууралуу маалыматтын активдүү жайылтылгандыгына карабастан жарандардын Адам укуктары боюнча улуттук борбор тарабынан көрсөтүлүүчү кызматтарга жана жардамдарга жетүүсүнүн

чектелгендигинде проблема бар. Бул барыдан мурда төмөнкүлөргө байланыштуу:

-географиялык факторго, атап айтканда Бишкек шаарынан алыс болгондугуна;

-омбудсмендин мекемесине келип түшүүчү кайрылуулардын өсүшүнө жана тиешелүү түрдө аларды кароо жана текшерүү боюнча иштин көлөмүнүн көбөйүшүнө;

-эксперттик-консультациялык иштин көлөмүнүн, эл аралык уюмдар менен кызматташууда ишке ашырылуучу долбоорлордун көбөйүшүнө.

Кайрылуулар менен иштөөдөн тышкары Адам укуктары боюнча улуттук борбор чоң көлөмдөгү эксперттик-аналитикалык иш жүргүзөт:

-ыйгарым укуктуу адамдын иши тууралуу мезгилдүү отчетторду, ошондой эле ар жылдык атайын тематикалык отчетту даярдоо;

-өлкөлүк отчетторду даярдоого катышуу, бул мониторинг жүргүзүү жана комитеттер менен эл аралык уюмдарга укук коргоо ишинин бардык багыттары боюнча анык жана калыс маалыматты берүү боюнча иштерди активдештирүүнү болжолдойт.

Эки тараптуу өнөктөштүк программасынын алкагында Адам укуктары боюнча улуттук борбор менен иштеген эл аралык эксперттер да штатты кеңейтүүнүн жана анын статусун жогорулатуунун зарылдыгы жөнүндө тыянакка келишкен.

Ошону менен катар региондук борборлорду түзүү мүмкүндүгүн кароо сунушталган, анткени арыз ээлери кайрылгылары келген жергиликтүү өкүлчүлүктөр жөнүндө маалымат сураган учурлар көп.

Ошентип, аз сандуу штаттын жана учурдагы категориянын шартында адам укуктарынын бузулушу жөнүндө билдирүүлөргө толук баалуу жана оперативдүү жооп кайтарууну камсыз кылуу, ошондой эле кызмат адамдарынын укуктарынын бузулушуна күнөөлүүлөрдү жазалоо процессине, Ыйгарым укуктуу адамдын сунуштамаларынын толук аткарылышына байкоо жүргүзүү, эгерде сунуштамалар аткарылбаса ишти улантуу абдан оор.

Башка маанилүү функцияларды аткаруу: региондорго үзгүлтүксүз баруу, жалпыга маалымдоо каражаттарындагы билдирүүлөргө мониторинг жүргүзүү, мыйзамдарды өркүндөтүү да кызматкерлердин чектелген штатынын шартында мүмкүн эмес болууда.

Ыйгарым укуктуу адамдын институтунун эффективдүү иши аппараттын кызматкерлеринин штатын 50 адамга чейин көбөйтүү аркылуу камсыз кылынышы мүмкүн, бул башка өлкөлөрдүн омбудсмендеринин офистеринин иш тажрыйбасы менен сыноодон өткөн оптималдуу сан болуп саналат.

Азыркы учурда Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемеси персоналды тандоодо олуттуу кыйынчылыктарга туш болууда, анткени иштин өзгөчөлүгү квалификациялык талаптарга ылайык мыйзамдарды билүүнү эле талап кылбастан, ошондой эле атайын билимдин, эл аралык принциптердин жана стандарттардын болушун болжолдойт.

Ыйгарым укуктуу адамдын мыйзамдарды өркүндөтүүгө катышуусу, адистештирилген омбудсмендерди жана аппараттын санын түзүү Укук аркылуу демократияга Европа Комиссиясы (Венеция комиссиясы) менен кызматташтыкта талдоого алынган.

2007-жылы Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинин өтүнүчү боюнча Венеция комиссиясынын эксперттери Хортур Торфасон жана Петер Пацалау тарабынан Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын компетенциясын кеңейтүүнүн мүмкүн болгон келечектери жөнүндө изилдөө жүргүзүлгөн. 71-пленардык жыйналыштын жүрүшүндө Венеция комиссиясы тарабынан жактырылган эксперттик корутунду Европанын түрдүү өлкөлөрүнүн тажрыйбасын салыштырып изилдөөдө камтылган эксперттик иштин жыйынтыктары болуп калды. Кыргыз Республикасынын Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамынын мекемесин өнүктүрүү же мүмкүн болгон реформалоо менен байланышкан айрым маселелер боюнча эксперттик корутундуда төмөнкүдөй тыянактар берилген:

- Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинде конституциялык деңгээлде кепилдиктер болушу керек, аларда Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын мекемесинин мүнөздөмөлөрү жана ыйгарым укуктары, анын арналышынын негизги шарттары баяндалмак.

- Кыргызстандын Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамына Жогорку соттун Конституциялык палатасына кайрылуу укугу берилиши керек.

- Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адам эгерде ага мыйзам чыгаруу демилгеси берилсе, артыкчылык албайт, ошондуктан ал парламентке жана/же Өкмөткө же Республиканын Президентине сунуштамаларды берүү мүмкүндүгүн чектеши керек.

- Ыйгарым укуктуу адамда мыйзамдарга түшүнүк берүү жана ратификацияланган укук коргоо келишимдери боюнча өзүнүн ой-пикирин айтууга мүмкүнчүлүк болушу керек, мындай корутундулар милдеттүү күчкө ээ болбоого тийиш.

- Азыркы мезгилде Ыйгарым укуктуу адамдын мекемеси консолидация жана өнүгүү этабында болгон Кыргызстанда адистештирилген омбудсмендердин функцияларын өлкөнүн Ыйгарым укуктуу адамынын жалпы мекемесинин алкагында түзүү керек.

- Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адам жөнүндө мыйзам ушул мекеменин ишине бюджеттик каражаттар анын милдеттерин жана маселелерди толук, көз карандысыз жана эффективдүү аткаруу зарылдыгына ылайык келишин камсыз кылып, өткөн жылда мекемеге берилген даттануулардын саны сыяктуу факторлорду эске алышы керек. Мыйзамда же жободо ушул мекеменин өзү өзүнүн бюджетти жөнүндө сунуш берээрин белгилеп, омбудсмендин салыштырма бюджеттик көз карандысыздыгын караса болот.

Венеция комиссиясынын резолюциялары катышуучу өлкөлөр үчүн эл аралык келишимдердин че-

немдерине түшүнүктөрдү жана башка мамлекеттердин жалпыланган практикасын камтыган маанилүү эксперттик документтер болуп саналат. Конституциялык укук жаатында белгилүү эксперт болуп саналган комиссия мүчөлөрү маанилүү укук коргоо проблемаларын чечүү үчүн корутундуларда методологиялык көрсөтмөлөрдү корутундулап айтат.

Жалпысынан Кыргызстанда омбудсмендин институту Париж принциптерине ылайык көз карандысыз, так юрисдикциясы жана ыйгарым укуктары бар, жеткиликтүү, башка органдар, өкмөттүк эмес укук коргоо уюмдары менен кызматташкан, оперативдүү болуп калды.

Ошону менен катар адам укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу үчүн аларды ишке ашыруунун жана коргоонун укуктук механизмдеринин жана жол-жоболорунун так координацияланган системасы керек. Комплекстүү механизмди, бүтүндөй аймакта адам укуктарын камсыз кылуунун жана коргоонун бирдиктүү системасын түзүү проблемасы өзгөчө актуалдуу болуп саналат, ага региондук борборлорду түзүү түрткү берет.

Кыргыз Республикасында Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын институту белгилүү бир кыйынчылыктарга жана проблемаларга карабастан он жылдан ашык ийгиликтүү иштеп жатат. Анын Кыргызстан үчүн, коомдун бардык жагынан алганда турмушун демократиялык өнүктүрүү үчүн, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн мааниси зор.

Омбудсмендин институту өнүгүүдө жана бардык багыттар боюнча өзүнүн ишин өркүндөтүүдө. Ушул жааттагы изилдөөчүлөр батыш өлкөлөрүнүн тажрыйбасына таянып, квази-омбудсмен кызматтарын, анын ичинде аткаруучу омбудсмендерди түзүүнү сунуштап жатат. Бул институтту түзүү мамлекеттин демилгеси боюнча эле эмес, ошондой эле коомчулуктун жардамы менен, парламент менен коомчулуктун алдында идеяны коргогон окумуштуулардын, саясий ишмерлердин жеке демилгелик иш-аракеттеринин таасири астында да болушу мүмкүн. Улуу Британияда, мисалы омбудсмендин функциясын аткарган Басма-сөз иштери боюнча атайын комитет иштейт, анын курамына мамлекеттик эмес түзүмдөрдүн өкүлдөрү кирет. АКШнын университеттери да өздөрүнүн омбудсмендерин түзөт, алар университеттердин кеңештеринин алдында жооптуу жана университеттик фонддордун эсебинен каржыланат.

Кыргызстанда эрезеге жете электердин иштери боюнча атайын Омбудсменди түзүү жөнүндө идея абдан актуалдуу болууда. Бирок төмөнкүдөй үч

багыт боюнча ишти уюштурган кызматы бар Эненин жана балдардын иштери боюнча бирдиктүү ыйгарым укуктуу адамды түзүү уюштуруу жана финансылык жагынан кыйла туура болушу мүмкүн:

- аялдардын укуктарын жана энеликти коргоо жана колдоо;
- балдардын укуктарын коргоо жана колдоо;
- өспүрүмдөрдүн укуктарын коргоо жана колдоо.

Тыянактар:

1. Ошентип, Кыргыз Республикасында Адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу адамдын институту укуктук системанын институттук компоненттеринин бири болуп саналат. Ал өзүнүн ийгиликтүү өнүгүшү менен ушул системанын бардык элементтерин калыптандырууга жана кеңири жайылтууга олуттуу салым кошот.

2. Адистештирилген же региондук омбудсмендерди түзүү тууралуу биз сунуштаган идеялар жалгыз эле адам укуктары боюнча көптөгөн проблемаларды чечпестен, ошондой эле укуктук нигилизм, укуктук инфантилизм, коррупция ж.б. сыяктуу укуктук чөйрөдөгү терс көрүнүштөрдүн тамырына балта чабууга өбөлгө түзүп, калктын укуктук аң-сезимин өнүктүрүүгө жардам берип, анын укуктук маданият жогорулатат.

3. Биздин көз карашыбызда Кыргызстанда университеттик омбудсмендер идеясы жогорку билим берүүдө коррупцияга каршы күрөшүү өнүгүндө жана профессордук-окутуучу курамды коррупцияга негизсиз күнөөлөөдөн салмактуу кепилдик берүү катары абдан актуалдуу. Албетте университеттик омбудсмендерди түзүү финансылык пландан алганда абдан оор.

4. Бүтүндөй өлкөнүн масштабында Билим берүү иштери боюнча жалпы омбудсменди түзүү келечектүү болушу ыктымал, ал мамлекеттин жана университеттик фонддордун эсебинен каржыланмакчы. Ал ошондой эле орто жана атайын орто билим берүү мекемелеринин ишине кураторлук кылмак.

Литература:

1. Бурбашев Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана. Бишкек, 2008 г. - С.657.
2. Арабаев Ч.И. Кыргыз Республикасынын жарандык укугу. Окуу китеп. 1-бөлүк. Бишкек: «Нура», 2009 г.
3. Шерипов Н.Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. Бишкек, 2015 г.
4. Бейшембиев Э.Дж. Кыргыз Республикасы: Генезис и современность. Вестник КГЮА, №2, 2005 г.

Рецензент: д.ю.н., профессор Молдоев Э.Э.